

DE P. TERENTII AFRI VITA ET
COMOEDIIS.

„Publius Terentius Afer, Carthagine natus, servivit Romae Terentio Lucano Senatori, a quo ob ingenium et formam non institutus modo liberaliter, sed et mature manumissus est. Quidam captum esse existimant, quod fieri nullo modo potuisse Fenestella docet, quum in fine secundi belli Punici et ante initium tertii natus sit et mortuus; nec, si a Numidis aut Gaetulis captus sit, ad duces Romanum pervenire potuisset, nullo commercio inter Italicos et Afros, nisi post deletam Carthaginem, coepto. Hic cum multis nobilibus familiariter vixit, sed maxime cum Scipione et cum Laelio, quibus etiam corporis gratia conciliatus existimatur, quod et ipsum Fenestella arguit, contendens utroque majorem natu fuisse, quamvis Cornelius Nepos aequales omnes fuisse tradat, et Porcius suspicionem de consuetudine per haec faciat:

„Dum lasciviam nobilium et fucosas laudes petit,
Dum Africani vocem divinam inhiat avidis auribus,
Dum ad Furium se coenitare et Laelium pulchrum putat,
Dum se amari ab hisce credit, crebro in Albanum rapi
O' b florem actatis suae: ad summam inopiam redactus est.
Itaque e conspectu omnium abiit Graeciam in terram ultimam.
Mortuus est in Stymphalo, Arcadiae oppido. Nil Publius
Scipio profuit, nihil ei Laelius, nil Furius,
Tres per idem tempus qui agitabant nobiles facillime;
Eorum ille opera ne domum quidem habuit conductitiam,
Salem ut esset, quo referret obitum domini servulus.“

Scripsit comoedias sex; ex quibus primam ANDRIAM cum Aedilibus daret, iussus ante Caecilio recitare, ad coenantem cum venisset, dictus est, initium quidem fabulae, quod erat contentiore vestitu, subsellio iuxta lectulum residens legisse; post paucos vero versus, invitatus, ut accumberet, coenasse una, deinde caetera percurrisse non sine magna Caecili admi-

ratione. Et hanc autem et quinque reliquas aequaliter populo probavit. Quamvis Volcatius de enumeratione omnium scribat:

„Sumetur ΗΕCΥΡΑ sexta ex his fabula.“

ΕΥΧΥΧΟΣ quidem bis*) acta est, meruitque pretium, quantum nulla antea cujusquam comoedia, id est, octo millia nummum; propterea summa quoque titulo adscribitur: nam ΑΔΕΛΦΟΡΟΝ principium Varro etiam praefert principio Menandri.

Non obscura fama est, adjutum Terentium in scriptis a Laelio et Scipione, quibuscum familiariter vixit. Eandem ipse auxit; numquam enim, nisi leviter, se tutari conatur, ut in Prologo Adelporum:

„Nam quod isti dicunt maledvoli, homines nobiles

Eum adjutare, adsilueque una scribere:

Quod illi maledictum vehemens esse existunt,

Eam laudem hic ducit maxumam, cum illis placet,

Qui vobis universis et populo placent,

Quorum opera in bello, in otio, in negotio,

Suo quisque tempore usus 'st sine superbia.“

Videtur autem se levius defendisse, quia sciebat, Laelio et Scipioni non ingrata esse hanc opinionem; quae tamen magis et usque ad posteriora tempora valuit. Q. Memmius in oratione pro se ait: „P. Africanus, qui, a Terentio personam mutuatus, quae domi luscrat ipse, nomine illius in scenam detulit.“ Nepos auctore certo comperisse se ait, C. Laelium quondam in Puteolano Kalend. Martii admonitum ab uxore, temporius ut discederet, petuisse ab ea, ne interpellaretur: serius tandem ingressum triclinium dixisse; non saepe in scribendo magis successisse sibi, deinde rogatum, ut scripta illa proferret, pronunciasset versus, qui sunt in ΗΕΑΥΤΟΝ ΤΙΜΟΡΥΜΕΝΟ:

„Satis pol proterve me Syri promissa huc induxerunt.“

Santra Terentium existimat, si modo in scribendo adiutoribus indigerit, non tam Scipione et Laelio uti potuisse, qui tunc adolescentuli fuere, quam C. Sulpicio Gallo, homine docto, et qui Consularibus Ludis initium fecerit fabularum dandarum: vel Q. Fabio Labcone et M. Popillio, Consulari utroque ac poeta: ideo ipsum non juvenes designasse, qui se adjuvisse dicerentur, sed viros, quorum operam et in bello et in otio et in negotio populus sit expertus. Post editas comoedias nondum quintum atque trigesimum egressus annum, causa evitandae opinionis, quia videbatur aliena pro suis edere, seu percipiendi Graecorum instituta moresque, quos perinde exprimeret in scriptis, egressus urbe est, neque amplius rediit. De morte ejus Volcatius tradit:

*) al. adjiciunt: die.

„Sed ut Afer sex populo edidit comoedias,
 Iter hinc in Asiam fecit: navim cum semel
 Conscendit, visus nunquam est. Sic vita vacat.“

Q. Consetius*) redeuntem e Graecia periuisse in mari dicit cum centum et octo fabulis conversis e Menandro. Caeteri mortuum esse in Arcadiae Stymphalo, sive Leucadia tradunt: Cn. Cornelio Dolabella, M. Fulvio Nobiliore Coss. morbo implicitum acri, dolore ac taedio amissarum fabularum, quas in navi praemiserat, ac simul fabularum, quas novas fecerat. Fuisse dicitur mediocri statura, gracili corpore, colore fusco. Reliquit filiam, quae post equiti Romano nupsit. Item hortulos viginti jugerum, via Appia ad Martis villam. Quo magis miror, Porcium scribere:

„nil Pablius

Scipio profuit, nihil ei Laelius, nil Furius,
 Tres per idem tempus qui agitabant nobiles facillime.
 Eorum illæ opera ne domum quidem habuit conductitiam,
 Saltem ut esset, quò referret obitum domini servulus.“

Hunc Afranius quidem omnibus Comicis praefert, scribens in Compitalibus:

„Terentio non similem dices quempiam.“

Volcatius autem non solum Naevio et Plauto et Caecilio, sed Licinio quoque postponit. Cicero in Limone hactenus laudat:

„Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti,
 Conversum expressumque Latina voce Menandrum
 In medio populi sedatis vocibus effers,
 Quicquid come loquens ac omnia dulciora dicens.“

Item C. Caesar:

„Tu quoque, tu in summis, o dimidiate Menander,
 Poneris, et merito, puri sermonis amator.
 Lenibus atque utinam scriptis adjuncta foret vis,
 Comica ut aequato virtus polleret honore
 Cum Graecis, neque in hac despectus parte jaceres!
 Unum hoc maceror et doleo tibi desse, Terenti.“

Haec Suetonius Tranquillus. Nam duos Terentios poetas fuisse scribit Metius: quorum alter Fregellanus fuerit, Terentius Libo, alter libertinus, Terentius, Afer patria, de quo nunc loquimur. Scipionis fabulas edidisse Terentium, Valgius in Actaeone ait:

„Hae quae vocantur fabulae, cuiusne sunt?
 Non has, qui iura populis recensens dabat
 Honore summo affectus, fecit fabulas?“

Duae ab Apollodoro translatae esse dicuntur Comico, Phormio

*) Al. Cosconius.

et *Hecyra*; quatuor reliquae a Menandro, ex quibus magno successu et pretio stetit *Eunuchus*. *Hecyra*, saepe exclusa, vir acta est.“

Pauca sunt, quae de vita Terentii tradita habemus, eaque ipsa magnam partem dubitatione infirmantur. Primum enim de scripti auctore non satis constat, qui fuerit, qui vitam narraverit, idque alii Suetonii, alii Donati opera factum esse censent. Suetonio Tranquillo Tanaquillus Faber¹⁾, Daceria, Cocquelines, Schmiederus, Osannus; Aelio Donato Erasmus, Muretus, Lindenbrogius, Zeunius, Bothius narrationem tribuerunt: sunt etiam, qui censeant, quod in reliquis Donati commentariis, idem in hac descriptione vitae Terentii factum esse, ut, a Donato primum conscripta, post additis aliorum opinionibus aucta sit, iique recte sensisse videntur: Gerh. Io. Vossius (de historicis Latinis I, 31) usque ad illa verba:

„Haec Suetonius Tranquillus“

Suetonii, non Donati esse censet: alii, quid statuatur, aperte non professi sunt. Insunt praeterea in rebus narratis, quae parum verisimilia esse videantur, quod genus, quae de centenario numero e Menandro conversarum et in navigatione perditarum fabularum feruntur. Quae de consuetudine Terentii cum Scipione et Laelio narrantur, ea ad C. Laelium, Sapientem patrem, et ad P. Cornelium Scipionem Africanum, qui Hannibalem ad Zama U. C. 550 vicit, quo bello captus Terentius Romam adductus fuerit (Orosius I. IV c. 19), referri solebant; verum, qui Scipionem triumphantem pileo capiti imposito sequebatur, Q. Terentius Culleo erat, civis Romanus (Liv. XXX, 45), qui praetor factus U. C. 565 ad quaestionem in L. Scipionem exercendam delectus est (Liv. XXXVIII, 55), neque ab iis in comoediis scribendis adjuvari poterat Terentius poeta, inter quos Scipio Africanus Major erat, qui U. C. 565 sive vicesimo primo anno ante Andriam editam Literni obiit. Quare Tanaquillus Faber prudenter instituit, quum ad Laelium Sapientem et ad P. Cornelium Scipionem Africanum, Minorem Aemilianum, qui U. C. 607 Carthaginem evertit, Terentii amicitiam pertinuisse putaret, quod idem temporum ratione verum esse evicit.

Verumenimvero quid nostra interest, de vita civili quot quantaque sciamus, quum non de vita civili, ut de cive, sed de poëmaticis, ut de poëta, quaestio habenda sit, quaeque de literarum illius aetatis ratione comperimus, ea fere sufficienter ad aestimationem Comoediarum Terentii instituendam.

Fenestella, qui „novissimo Tiberii Caesaris principatu obiit“ (Plin. H. N. XXXIII, 52), et ab A. Gellio (XV, 28) et

¹⁾ In Terentio a Cocquelines edito repetita sunt ejus verba.

Plinio (H. N. VIII, 7. VIII, 74 (48). IX, 30. XV, 1) saepe laudatus, semel tantum (Plin. H. N. IX, 59 (35) bisve erroris arguitur, Terentium poetam in fine secundi belli Punici et ante initium tertii natum et mortuum esse docebat, fide Didascalii ei confirmantibus, quae ab anno U. C. 586 a. Chr. 168 ad annum U. C. 592 a. Chr. 162 Terentii fabulas actas esse declarant. Quodsi Cn. Cornelio Dolabella, M. Fulvio Nobiliore Coss. obiit, U. C. 593 mortuus est. Hieronymus eum in Chronico Eusebiano Olymp. CLV, anno III, id est U. C. 601 obiisse dicit.

Ea vero aetas Romanae reipublicae simillima fuit ejus aetatis, quae post bella Persica inter Graecos orta est.

Bella ubi inter aliquem populum sedata sunt, remittuntur nervi, qui ad contentionem virum rerumpublicarum intenti erant; quodsi certamina laeto eventu terminata sunt, animi cura laxati a bellicosa industria ad otium convertuntur, et literarum et artium studiis ferocia populi frangitur. Quare repente Athenis post pugnam Salaminiam Tragoedia et Comoedia amicis et faventibus et colentibus celebrata, et Aeschyli, Sophoclis, Euripidis et Aristophanis opera ad summum perfectionis fastigium evecta est; philosophi paulo post fuerunt Socrates, Xenophon, Plato; Thucydides scripsit historiam; una eloquentia serius exstitit, quae Philippi et Alexandri aetate demum vires sumebat, quum Demosthenes audacia Macedonum coepta reprimere conaretur, tamquam si huic disciplinae destinatum fuerit, libertati Graeciae ad exsequias adesse, quae laudationem funebrem haberet.

Non multo secus Romae factum est post bellum Punicum secundum.

Romani, gens laboriosissima, nondum quidquam deliciarum luxuriae perceperant, quum belli Punici secundi discrimina eos hortarentur, ut nulli alii rei acque studenter atque periculo a se amolendo. Igitur intermiserunt, si quem Graecae elegantiae et cultioris vitae gustum ceperant, donec proelio ad Nolam facto quarto anno belli Punici secundi primum aliquantum a cladibus per Hannibalem acceptis respiraverunt. Quum propter detrimenta, quae bello experti fuerant, Romani consuescent, „satisfecisse sibi videri, ubi Hannibalem fugitando effugerint.“ M. Claudius Marcellus, praetor factus U. C. 536, „erubescere eos docuit cum clade servatos, pudere paulo inferiores relictos, dolere non victores.“ (Plutarch. comp. Pelopidae c. Marcello 1.) Quam rerum Romanarum mutationem postquam perpetraverat, exinde factum est, ut in eum potissimum civium oculi intenti essent, ut ejus mores et exemplum imitarentur. Erat autem Marcellus „Graecarum literarum et elegantiae ita

amans, ut, si qui in iis satis profecissent, eos et diligeret et admiraretur, ipse quidem, carens otio, non tantum in iis pro-
 vectus, quantum eas discere et tractare cupiebat.“ (Plut. Marc. 1.) Tertium consul U. C. 538 M. Marcellus in Siciliam cum exercitu transit et biennio post Syracusas vi cepit, quae defecerant. Ibi primus Romanos suos ad mitiores usus belli erudit (Plut. Marc. XX), sed idem primus „ornamenta urbis, signa tabulasque, quibus abundabant Syracusae, Romam devertit; hostium quidem illa spolia, Livius ait (XXV, 40), et parta belli jure, caeterum inde primum initium mirandi Graecarum artium opera.“ Ab hoc tempore saepius a rerum scriptoribus artificiorum mentio fit, quae ab expugnatis urbibus Romam asportata fuerint. Ita de Eretria insulae Euboeae U. C. 554 a L. Quintio capta Livius (XXXII, 16) refert: „Pecuniae aurique et argenti haud sane multum fuit: signa, tabulae praeae artis ornamentaque ejus generis plura, quam pro urbis magnitudine aut opibus caeteris, inventa.“ Idem de T. Quintio Flaminio, qui Philippo, Macedonum rege, et Nabide, Lacedaemoniorum tyranno, victis, Romam U. C. 558 triumpho ingressus est, scribit (XXXIV, 52): *Triduum triumphavit. Die primo arma, tela signaque aerea et marmorea transtulit, plura Philippo adempta, quam quae ex civitatibus ceperat: — — vasa multa omnis generis, caelata pleraque, quaedam eximiae artis: et ex aere multa fabrefacta; ad hoc clypea argentea decem.* Post bellum Macedonicum profligatum, quum Aetoli ab amicitia populi Romani defecissent, societate cum Antiocho, rege Syriae, conjuncti, M. Fulvius consul in Epiro Ambracienses obsessos U. C. 563 in deditionem accepit. „Signa aenea marmoreaque et tabulae pictae, quibus ornatio Ambracia (quia regia ibi Pyrrhi fuerat), quam caeterae regionis ejus urbes erant, sublata omnia avertaque.“ (Liv. XXXVIII, 9.) Biennio post U. C. 565 M. Fulvius ante diem decimum Kalend. Januar. de Aetolis et de Cephallenia triumphavit. Ante currum signa aenea ducenta octoginta quinque; signa marmorea ducenta triginta (Liv. XXXIX, 5) lata sunt.

Graecae literae etiam ante bellum Punicum secundum parva quaedam initia Romae ceperant (Sueton. de illustr. Gramm. D), nunc cum amore Graecorum artificiorum studium earum conjunctum, post Philipppum Macedonem et reliquam Graeciam devictam latius manasse, indicio sunt studia, quae U. C. 597, paulo post obitum Terentii poetae, exarserunt, quum Carneades Academicus et Diogenes Stoicus et Critolaus Peripateticus, delecti studiorum et philosophiae fama, ab Atheniensibus legati venirent. Hi tanto studio Romanos incenderunt, ut frequentes juvenes eos adirent, eosque publice audientes et admirantes

prosequerentur. (Freinshem. Supplem. Liv. XII, 24.) Erant quidem cives Romani, qui hanc morum mutationem odissent, veriti, ne, si quando juvenum industria ad has artes converteretur, facundiae famam gloriae praeferrent, quae praecclare factis et bellicae virtute paritur (Plut. Cato M. XXII. cf. Plin. H. N. VII, 31), sed ii, communi aetatis suae iudicio victi, in cassum nisi sunt. U. C. 565 luxuriae peregrinae origo ab exercitu Asiatico Romam invecta fuerat. „*li primum lectos acratos, vestem stragulam pretiosam, plagulas et alia textilia, et, quae tum magnificae suppellectilis habebantur, monopodia et abacos Romam advexerant. Tunc psaltriae sambucistriaeque et convivalia ludionum oblectamenta addita epulis: epulae quoque ipsae et cura et sumtu majore apparari coepit*“ (Liv. XXXIX, 6), et post Hispaniam, Africam, Graeciam et partem Asiae a Romanis devictam, eae divitiae Romam confluerant, ut Romani U. C. 592 tributum pendere desierint (Freins. Supplem. Liv. XI, 40), et elegantiora quoque desideria explere potuerint. Otio abundanter coeperant, postquam magis magisque ab urbe bella ad longinquiores terras recesserunt, quo otio ad oblectationes corporis alii, alii ad oblectationes mentis usi sunt. Disciplinae literarum, quae antea Athenis et Graecae discebantur, nunc etiam Romae et Latine tradi coepit. Rhetoricam U. C. 591 Romae exerceri coeptam fuisse, ex senatus consulto hoc anno facto et edicto censorio apparet, quibus hanc artem factitare Romani vetiti sunt (Sueton. de clar. rhetor. I); studium artis Grammaticae primus Crates Mallothes in urbem sub ipsam Ennii mortem intulisse dicitur. (Sueton. de illustr. Grammat. II.) Nec singuli tantum et potentiores cives haec studia amabant, sed major pars populi Graeca artificia et Graecas literas in deliciis habebat (Plut. Marcell. 21). Quare magistratus plerique desiderio civium blanditi sunt, et quotannis fere urbs aedibus dedicatis, statuis signisque positis ornata est. Dies festi numero aucti sunt, et U. C. 558 Indi scenici ludis circensibus auctoritate publica aedilium curulium additi.

Ludi scenici U. C. 391 primam Romae originem ceperant (Liv. VII, 2). „*Eo et insequenti anno pestilentia fuit, et quum vis morbi nec humanis consiliis nec ope divina levaretur, victis superstitione animis ludi quoque scenici, nova res bellicoso populo (nam circi modo spectaculum fuerat), inter alia coelestis irae placamina instituti dicuntur. Caeterum parva quoque (ut ferme principia omnia) et ea ipsa peregrina res fuit. Sine carmine ullo, sine imitandorum carminum actu ludiones ex Etruria acciti, ad tibicinis modos saltantes, haud indecoros motus more Tusco dabant. Imitari deinde eos juvenus, simul inconditis inter se jocularia fundentes versibus, cooperere; nec ab-*

soni a voce motus erant. *Accepta itaque res saepiusque usurpando excitata. Vernaculis artificibus, quia hister Tusco verbo ludio vocabatur, nomen histrionibus inditum: qui non, sicut ante, Fescennino versu similem incompositum temere ac rudem alternis jaciebant; sed impletas modis saturas, descripto jam ad tibicinem cantu, motuque congruenti peragebant.* Livius post aliquot annos, qui ab saturis ausus est primus argumento fabulam serere, (idem scilicet, id quod omnes tum erant, suorum carminum actor) dicitur, quum saepius revocatus vocem obtudisset, venia petita puerum ad canendum ante tibicinem quum statuisset, canticum egisse aliquanto magis vigente motu, quia nihil vocis usus impediabat; inde ad manum cantari histrionibus coeptum, diverbiaque tantum ipsorum voci relicta.⁴⁴ Hac Livii historici narratione discimus, Livium Andronicum poëtam fuisse, qui primus artem scenicam via et ratione gradi docuerit, et, quum prius eadem actio histrionum inter poëmatia varii argumenti (*saturae*) vagari soleret, primus ita instituerit, ut per eandem actionem unum et idem fabulae propositum teneretur. Idem sermones quidem, qui inter plures in scena simul inibantur (*diverbia*), unis histrionibus habendos reliquit, sed in soliloquiis, quae, quoniam dolore commotos animos fere exprimerent, cantu pronunciabantur (*cantica*), histrionis munera ita divisit, ut actio ab histrione, cantus vero a puero prope collocato perageretur. Idque anno fere U. C. 514 ita institutum est, quum C. Clodio Caeci F. M. Tuditano Coss. Livius Andronicus primus fabulam docuerit (Cic. Brut. 18). Post Livium Andronicum C. Naevius poëta fabulas ad spectandum proposuit, sed (ob bellum Panicum secundum credibile est) rei scenicae mutatio memorabilis non prius fiebat, quam U. C. 558 „*Megalesia*, ludos scenicos, C. Atilius Serranus, L. Scribonius Libo aediles curules primi fecerunt.“ (Liv. XXXIV, 54.)

U. C. 547 (quartusdecimus is annus belli Panici secundi fuit) in libris Sibyllinis sarmen inventum fuerat: „*Quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset, cum pelli Italia vincique posse, si mater Idaea a Pessinunte Romam advecta foret.*“ (Liv. XXIX, 10.) Cui carmini ut satisfaceret, legati a Romanis Pergamum ad regem Attalum missi sunt, iique Pessinuntem in Phrygiam a rege deducti, sacrum lapidem, quam matrem Deum esse incolae dicebant, Romam proximo anno subsequente P. Sempronio M. Cornelio Coss. deportaverunt. „*In aedem Victoriae, quae erat in Palatio, Dea pridie Idus Aprilis perlata est, isque dies festus fuit. Populus frequens dona Deae in Palatium tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia appellata.*“ (Liv. XXIX, 14.) Decimo anno post C. Atilius Ser-

ranus, L. Scribonius Libo aediles curules ludis Megalesiis seu Megalensibus ludos scenicos addiderunt, sine quibus antea acti fuerant. Ita Dukerus locum Livii supra adscriptum (Liv. XXXIV, 54) interpretatus est. Poterat fortasse Livianae narrationis etiam haec voluntas esse, ut ea indicaretur, ludos scenicos etiam ante Atitium Serranum et Scribonium Libonem aediles curules in Megalesiis factos esse, sed privato sumtu gregis alicujus histrionum, non legitimo et anniversario sumtu aedilium curulium, qui adhuc ludos circenses tantum curaverant, hujusque opinionis similem aliquam Lessingius quoque suscepisse videtur, qui in scripto suo de M. Accii Plauti vita et poematis (T. X p. 153 novissimae editionis) Plautum suspicatur priores suas fabulas privato et suo sumtu edidisse. Utrumcumque fuerit, et ludi scenici sive hoc anno, sive triennio post in dedicatione aedis Matris Magnae Idaeae, cujus rei Valerius Antias (Liv. XXXVI, 36) auctor est, auctoritate publica edi coepti fuerint, hoc quidem constat, quum primum poëtae et histrioni publica praemia proposita fuerint, rem scenicam mirum quantum artificio et studio auctam esse. Eodem anno U. C. 558 censores ludis Romanis aedilibus curulibus imperarunt, ut loca senatoria secernerent a populo, quum antea in promiscuo spectarent (Liv. XXXIV, 44), et imperio aediles obsequuti sunt (Liv. XXXIV, 54), quam legem ad ludos scenicos potissimum, non ad circenses spectasse, Lipsius docet ad Taciti Annalium XV, 32. Saepe per plures dies ludi scenici, quam circenses, fiebant. Ita U. C. 573 „*ludi scenici triduum post dedicationem templi Junonis, biduum post Dianae, et singulos dies in circo*“ (Liv. XL, 52), et U. C. 579 „*scenici ludi per quadriduum, unum diem in circo*“ editi sunt (Liv. XLII, 10). M. Aemilius Lepidus U. C. 573 theatrum et proscenium ad Apollinis (Liv. XL, 51), Q. Fulvius Flaccus et A. Postumius Albinus censores U. C. 578 inter alia opera publica scenam aedilibus praetoribusque praebendam locaverunt (Liv. XLII, 27). Studia histrionalia, quae sub Imperatoribus legibus et edictis (Tacit. Ann. I, 16. I, 77. XI, 13) coercenda erant, etiam Plauti aetate gravia exarserant. Prologus Amphitruonis v. 64 sqq. id indicat:

Nunc hoc me orare a vobis jussit Iuppiter,
 Ut conquisitores singuli in subsellia
 Eant per totam caveam spectatoribus:
 Si cui fautores delegatos viderint,
 Ut his in cavea pignus capiantur togae.
 Sive qui ambissent palmam histrionibus,
 Seu cuiquam artificum, seu per scriptas litteras,
 Sive qui ipsi ambissent, seu per internuntium,
 Sive adeo aediles perfidiose quod dunt,

Sirémipse legem jussit esse Iúppiter.

Hoc quoque etiam mihi in mandatis dedit,
 Ut conquisitores fierent histriónibus,
 Qui sibi mandassent, delegati ut plaúderent,
 Quive, quó placeret álter fecissént minus,
 Eis órnamenta et corium uti conciderent.

Igitur, quod in reliquis literis factum est, ut ad imitationem Graecorum Romani confugerent, idem in re scenica fiebat, et Plautus, Caecilius, Terentius auctores Graecos novae Comediae in patrium sermonem convertere solebant.

Quare ut accurate judicare possemus, de Comicis Latinis quid statuendum sit, Graeca *πρωτότυπα* nobis opus essent, ut ex iis intelligeremus, Latini quid de suo addiderint, quidve ex alieno sumserint. Sed Graecae scriptae novae Comediae Fortuna nobis invidit*), ut vel veterum iudicio nos confidere, vel in Latinae scriptis aestimandis acquiescere oporteat, nulla fere Graecorum exemplarium ratione habita.

Exstant quidem de Comicis Latinis veterum Latinorum tria iudicia imprimis famosa, Horatii, Quintiliani et A. Gellii. Horatius in prima epistola libri secundi, quum iniquam et ineptam opinionem Romanorum perstringit, qui praec antiquis poetis recentiores mirum quantum contemnant, nil nisi annorum auctoritatem in iis admirati, nullius fere, nisi poetae scenici, Ennii, Naevii, Pacuvii, Plauti, Caecili, Terentii mentionem injicit. Se quidem non insectari,

delendave carmina Livi

esse, reri,

sed emendata videri

Pulchraque et exactis minimum distantia,
 mirari. Ad quam sententiam infirmendam, quum iniqua esse videatur, praecipue hoc recordari debemus, Horatium in ea pronuntianda non iudicis, sed advocati munere functum esse, qui recentium poetarum causam contra veteres agat, in qua actione primum hoc eum caudicorum artificio usum esse videmus, ut, quum contra omnes fere poetas veteres se pugnatum esse promisisset, impetum suum in unum tantum eumque maxime imbecillum direxerit, de quo victoria facillime reportari potuerit. Nam etiamsi ab omnibus hoc confitendum fuerit, Livii poemata parum emendata pulchraque videri, tamen non illico sequebatur, Terentii quoque poemata eodem loco

*) Menandri et Philemonis reliquiae. Edidit Augustus Meineke. Berolini MDCCCXIII.

habenda esse, „quum etiam inter Terentium et Plautum, qui triginta annis non amplius inter se aetate distabant, iudicio, elegantia et emendata lingua non parvum aliquid interesse sentiatur.“ (Wieland ad Horat. Epist. II, 1 n. 12). Mox proxime sequentibus versibus Horatius accusationem suam ad duo argumenta restrinxit, raro in veteribus poetis *verbum decorum et versum paulo concinniore* emicare, quorum prius argumentum vix ad Terentium pertinere poterit, ejus quum elegantia et *ars* (Horat. ib.) ab omnibus fere laudata fuerit, quodsi quid reliquum sit, quod revera in hanc reprehensionem incurrere possit, temporum id magis, in quibus, et hominum, de quibus Terentius scripsit, quam poetarum vitio factum est, ipseque Horatius aetatem magis poetarum, quam ipsos poetas accusare voluisse videtur, quemadmodum a vituperatoribus novae poeseos propter aetatem suam laudati fuerant.

Aequius ipse iudicium Quintilianus (Institut. orator. X, 1 p. 227 ed. Bipont.) de Terentio tulit. „Maxime in Comoedia Romanos claudicare, licet Plautum, licet Caecilium veteres laudibus ferant; *licet Terentii scripta ad Scipionem Africanum referantur, quae tamen sint in hoc genere elegantissima, et plus adhuc habitura gratiae, si intra versus trimetros stetissent.*“ Sed in iudicio lato tam parum se intelligentem iudicem praebuit, ut suspicari possimus, verius eam de oratoribus, quam de poetis, praesertim scenicis, statuere potuisse, quum varietas versuum tantum absit, ut in vitio ponatur, ut eam infra, Bentleyi exemplum sequuti, inter laudes Terentii commemoraturi simus.

Auli Gellii iudicium, quod in ejus noctibus Atticis II, 22 scriptum habemus, ad Caecilium poetam potissimum pertinet, qui, etsi ab aliis (Vellej. Paterc. I, 17) cum Terentio comparatur, a pluribus tamen ei postponitur. (Cic. ad Attic. VII, 3.) Quodsi inde etiam ad Terentium aliquid vituperationis permanet, compensatur id aliorum scriptorum veterum testimonio, a quibus Terentius laudibus effertur, exempli causa Varronis (fragment. ed. Bip. p. 345), Donati (ad Prolog. II Hecyrae), qui, quod Terentio semel, saepius Caecilio accidisse dicit, ut ejus fabulae non spectarentur.

Restat igitur, ut, quid de Terentio statuendum sit, ipsi videamus.

Terentius Graecos imitatus est.

Inter causas, quibus factum sit, ut spectacula comoediae minus aliquando, quam debebat, expetita et levioribus spectaculis (funambuli, gladiatorum prol. Hec.) posthabiti fuerint, Schlegelii (histor. rei literariae in ejus Opp. T. I p. 105) imprimis hanc habet, quod peregrini mores Atheniensium, qui in comoediis

adumbrari solebant, ad spectatores Romanos non potuerint non fringere et parum efficaces esse. Sed eam „calamitatem“, quod non spectabantur, raro tantum comoedias „oppressisse“, studia declarant, quae maxima a Romanis suscepta esse, supra ostendimus, et Wielandius, rei scenicae maxime intelligens (ad Horat. Epist II, 1 n. 25), vix aliunde, nisi a Graecis argumenta comoediarum peti potuisse docuit, ita gravia itaque seria Romanos et sensisse et egisse. Mores enim, priusquam Carthago deleta sit, majores Romanorum animos prodidisse, quam qui ridere poterint, Carthagine deleta non ridiculos, sed detestabiles factos esse. Quare argumenta sua si Comicis Latinis vix de hominibus togatis petere licuit, unum iis restitit, ut vel ipsi peregrina argumenta invenirent, vel inventa et peregrino sermone proposita in vernaculum sermonem converterent. Ad famam poetarum illud, ad utilitatem spectatorum hoc magis appositum fuit. Numquam enim poeta Romanus Graecos mores tam callide exprimere poterat, quam ipse Graecus, et quum semel de Graecarum literarum praestantia opinio commota esset, populum Romanum credibile est a Graecis maluisse, quam a poetis Romanis inventa spectare, idque et tutius ad eventum et utilius ad suum commodum existimasse *). Quod majus est, aegre ferebant, si Graeca exemplaria non diligenter a suis exprimerentur, et ex duabus Graecis una fabula Latina fieret. Nam „contaminari non decere fabulas.“ (Andr. prol.).

Terentius igitur in Menandro et Graecis imitandis si ipse sibi constitit, non iniquo modo e Menandro pendens, et exemplaris sui, nisi omnes, plerasque certe virtutes adaequavit, meritam laudem inveniet.

Ipse sibi constitit non iniquo modo e Menandro pendens, nam ea licentia usus est, ut saepe in eadem fabula duo Menandri argumenta conjungeret, quod in Andria factum est, uti prologus testatur, idemque in Heauton timorumenon factum esse, interpretes sunt, qui opinantur. Sed ea licentia Terentii, quam modo ei laudi duximus, jam a Lucio Lanuvino, constante obtrectatore Terentii, vitio versa, eademque a viris quoque nostrae aetatis vituperata est. Lucius Lanuvinus ita egit, quod aegre ferebat, si fabulae contaminarentur, nec diligenter e Graecis exprimerentur; Diderot (de la poésie dramatique, oeuvres T. III Amsterdam 1772, p. 240) non placet, ut duo negotia („intrigues“) eadem fabula jungantur. Lucii Lanuvini opinionem vix opus est refellere, Trancogallorum praeceptum, quod ex Aristotele sibi

*) Donatus praefat. in Adelphos: „non statim intelligeretur, Menandri esse, quod Terentius imprimis lectorem scire cupit, minus existimans laudis proprias scribere, quam Graecas transferre.“

sumsisse videbantur, ut in eadem fabula „*una res agatur*“ a Lessingio (de M. Accio Plauto T. X p. 277 sqq.) et ab A. G. Schlegelio (de rebus literisque scenicis T. II p. 84 sqq.) confutatum est. Aristoteles de arte poëtica c. VII (Hermanno interprete) praecipit: „*Positum nobis est, tragoediam perfectae et integrae actionis imitationem esse, habentis aliquam magnitudinem. Potest enim integrum aliquid esse neque habere magnitudinem. Integrum autem est, quod habet initium et medium et finem. Initium est, quod ipsum quidem necessario non est post aliud quid, sed post quod aliud esse vel fieri solet. Finis contrarium est, quod ipsum post aliud esse solet, sive necessitate, sive ut plurimum, post id autem aliud nihil. Medium est, quod et ipsum post aliud, et post quod aliud est. Oportet ergo fabulas bene compositas neque undecumque incipere, neque ubicumque finire, sed formis utendum, quas diximus.*“ Hunc locum Aristotelis Gallici scriptores artium ita intellexerunt, ut praeciperent, fabulam intra unum locum, unum diem, unum argumentum continentam esse, quae plausoris egeat

„*aulaea manentis et usque*

Sessuri, donec cantor: Vos plaudite, dicat.“^{*)}

Diderot (I. I.): „*Duo negotia in eadem fabula si quis simul continuanda suscipit, necessitatem sibi imponit utriusque eodem momento temporis expediendi. Quodsi principale negotium prius ad exitum venit, alterum importunum est. Contra si adventicia fraus prius finitur, incommode fit, ut haec et illae personae aut repente evanescant, aut inutiliter compareant; totum opus ut aut mutiletur aut frigeat.*“ Sed haec accusatio quum ad Andriam et Heauton timorumenon solum spectet, de ea infra videbimus, hoc loco declarasse sufficet, rectius nostros homines, Lessingium et Schlegelium Aristotelis praecipitum percepisse, quum non de una et eadem re in fabula agenda, sed de similitudine sensuum („*l'unité de l'intérêt*“ de la Motte) id interpretati sint, qui aliqua fabula excitentur. Sensusque, qui fabulis Terentii excitantur, sui similes esse et inter se congruere, descriptio fabularum docebit, quam illico exhibebimus.

Ex omnibus Terentii fabulis Eunuchus Romanis hominibus maxime placuisse videtur. Id intelligitur ex Aelii Donati partim praefatione, partim accuratis laudibus, quas singulis locis hujus fabulae tribuit. Revera quidem ea fabula Menandream ita imi-

^{*)} Boileau de arte poëtica l. III haud procul a principio:

„*Mais nous, que la raison à ses règles engage,
Nous voulons, qu'avec art l'action se ménage;
Qu'en un lieu, qu'en un jour un seul fait accompli
Tienne jusqu'à la fin le théâtre rempli.*“

tata esse dicitur, ut ipsum principium „*Quid igitur faciam*“ ad verbum e Graeco expressum sit: „*εἴτε τι ποιήσω*“, sed tamen ipse Terentius in prologo confitetur, ex Assentatore Menandri duas personas parasiti et militis gloriosi in Eunuchum suam se transtulisse. Quare praeter alia verisimillimum est, sive ipsius Terentii testimonio apparet, actus secundi scenam alteram, in qua scena Gnatho disciplinae suae laudes dicit, in ipsa Menandri Eunucho non scriptam fuisse, sed a Terentio adjectam esse. Ea scena vituperatur quidem a Gallico iudice (p. 324 sq.), quippe quae langueat in hoc rerum ordine cumque disturbet, sed ejus scenae eadem ratio est, quae est in Captivis Plauti actus quarti scenae secundae, quam Lessingius (de M. Accio Plauto T. X p. 283) acute defendit. Similiter Thrasonis amorem ipse Terentius commentus est, vel id commentum ex alia fabula Menandri in hanc suam transtulit, sed id negotium cum reliquis negotiis eodem momento temporis et tam apte finitur, ut nemo inde artificii alicujus suspicione offendi potuerit. Neque unum quidem praecceptum erat, quod spectatoribus spectata fabula inculcarent, sed plura monebantur, quae cavenda essent de amore, de assentatoribus, de fatuitate gloriosorum hominum.

Unum imprimis in Heauton timorumenno docemur, „flagitium esse

aliis consilium dare,

Foris sapere, sibi non posse se auxiliarier.“

Id praecceptum sunt, qui in simplici Menandri fabula, sunt qui in duplicata a Terentio propositum esse censeant, idque scriptor artis Gallicus a Terentio factum esse vituperat. Utrum sit, sive Terentius ita hanc fabulam iteraverit, uti eam a Menandro traditam acceperat, sive argumento ejus aliquid addiderit, tam apte singulae partes secum conjunctae sunt, ut Lessingius *) dubitaverit, an fieri omnino potuerit, ut sine Chremete sineque Clitiphone argumentum Menander invenerit; se quidem, utraque persona demta, nec commentum, neque exitum hujus fabulae sibi mente fingere posse.

In Andriani Charini negotium ex Perinthia Menandri Terentius transtulit. Id an sine detrimento fecerit, Diderot (l. I. 239 sq.) quaestionem movet. Verum est, post finitum primum actum ad Charini rem tamquam ad novam nos transire, et principale Pamphili negotium in exitu actus V scenae quartae finitum esse videri, sed ea exspectatio de Charini negotio in spectatorum animis excitata fuerat, ut credibile sit, libenter eos per paululum temporis morae suae adjecisse, dum de exitu rerum Charini docerentur; et nisi in principio secundi actus novum

*) Hamburgische Dramaturgie T. II p. 277 in annot.

Charini negotium attingissemus, post exitum totius fabulae dole-
remus, quod una Philumena, Chremetis filia, quae Pamphilo
ad matrimonium destinata fuerat, spem suam perdidit, nullo
solatio ei adhibito. Denique vel a spectando vel a legendo num-
quam discedimus, quin nobis satisfactum sit, et homines, qui
spectaculo fuerunt, quisque pro bene factis praemium, pro male
factis poenam poëtae artificio acceperint.

In Adelphis quoque par senum, par adolescentium ad specta-
culum proponere opus erat, ut doceremur, quod ea fabula doce-
mur, in neutra parte modum migrare licere, neque in severitate,
neque in indulgentia patris; patres tamen numquam obesse, sed
consulere velle filiis, sive hac, sive illa ratione peccent, ideoque
juvenes iis obtemperare debere.

In Phormione quoque duplex amoris negotium spectatur,
sed de hac fabula tacemus, quoniam a nemine eam vituperatam
esse audivimus.

Unam Hecyram Terentii habemus, quae procul dubio unius
et simplicissimi argumenti est, eaque ipsa minime Romanis pla-
cuit, sed saepius acta saepe exclusa est, indeque colligimus,
etiamsi verum sit, quod viri harum rerum periti contendunt, quod
duplicato argumento Terentius Menandri fabulas depravaverit,
non meliores reddiderit, minime id tamen Terentii culpa factum
esse „cui mens defuerit ad inveniendum uberior,“ quod A. G.
Schlegelius censuit (I. I. T. I p. 357), sed vitio Romanorum homi-
num iudicii id factum esse. Nam quemadmodum in eloquentia
vel populus Romanus vel ipse Cicero *immensum aliquid infini-
tumque desiderabat*, cui desiderio ne Demosthenes quidem satis-
faceret, ita in re scenica quoque credibile est populum Roma-
num Attica Menandri vel elegantia vel subtilitate parum con-
tentum fuisse, et magis actiosa spectare voluisse. Hoc deside-
rium ut expleret Terentius, argumenta fabularum suarum dupli-
cavit, quamvis eo artificium totius fabulae quodammodo labe-
factaretur, ipseque Schlegelius, contra quem modo pugnavi-
mus, de Romanis observavit (T. II p. 16), acrius eos in re sce-
nica unius artificii eximiam virtutem, quam universum concen-
tum totius operis sensisse.

Etiam Plauti aetate Romani in eam consuetudinem venisse vi-
dentur, ut prologo fabularum actionem aperirent. Hac consuetudine
Plautus plerumque ita usus, ut spectatores de rebus moneret, quae
cum agenda fabula ita conjunctae essent, ut ex iis continuationi
rerum spectaculo propositarum lux petenda esset. Terentius id
aliter instituit, et prologis suis plerumque usus est, ut ab ini-
quitate adversariorum se defenderet, itaque eum prudentius egisse,
intelligentes harum rerum iudices (Eichstädt de dramate Grae-
corum comico-satyrico p. 121 sqq.) existimant. Spectaculi enim

is finis est, ut res non gestas audiamus, sed, dum gerantur, conspiciamus, omni, quantum fieri potest, artis suspitione e spectatoribus expulsa. Sed eum finem parum assequitur, qui ab artificio et artem non celante principio, quod ab ipsa fabulae actione sejunctum sit, fabulam suam orditur. Magis ad rem Terentius, qui prologorum consuetudinem servavit quidem, sed ad praefationes quasdam eam adhibuit, quibus causam suam coram spectatoribus ageret, continuationem rerum, inter quas singula argumenta acta fuerint, primae scenae ipsius fabulae aperiendam relinquens.

Conspiciebantur itaque, postquam aulaea depressa erant, plerumque par hominum inter se colloquentium, qui colloquio suo argumentum fabulae exponebant; ita factum est in Andria, in Heauton timorumenno, in Hecyra. Aliquoties etiam *in mediam rem, non secus ac notam rapimur*, in Eunuchio, in Adelphis, in Phormione, et in his altera scena explicari solent, quae scire opus est. In priori genere fabularum unum et alterum *προοιτινὸν πρόσωπον* insuper addi solebat, id est, *persona adventicia, quae semel inducta in principio fabulae propter evolendam argumenti obscuritatem in nullis deinceps fabulae partibus adhibetur* (Donat. praef. in Andr.), persona Sosiae in Andria, Philotidis et Syrae in Hecyra, Davi in Phormione: quibus personis adventiciis si quando minus satisfacit peritorum iudicio, tam calide tamen inter eas res gestae declarantur, ut eo poeta non possit aequum iudicem non sibi reconciliasse.

Adolescentes fere sunt meretricum amantes, qui sub patrum acri tutela continentur. Heriles filii ut libidinem suam expleant, cum servis patrum contra patres conjurant. Patres a servorum fraude sibi cavere volunt, lenones, parasiti accedunt, qui rem insuper impediunt. Haec fere principia rerum tam bene Terentius in primo colloquio exponit, ut aestimator Gallicus iudicaverit: „Cum Terentio praesertim narrante vix alius quis comparari possit. Est flumen limpidum et perspicuum, quod aequabili semper cursu manat, semper eadem celeritate, eodem strepitu, quem ripae et alveus ejus desiderant. Nihil argutiarum, nihil ad speciem propositi, nihil acutarum sententiarum, nihil sensuum, qui in philosophi alicujus libro rectius legerentur. Quodsi commune aliquod praeceptum admiscetur, simplicissima id et maxime consueta ratione fit; nihil praeter tritum aliquod proverbium, nihil aliud, nisi quod ex ipsa re existit, dici putes.“ (Diderot l. I. p. 324.) Post hanc rerum expositionem per singulas scenas casus hominum ad spectandum propositorum magis magisque impediuntur et difficiliore sunt, dum spectatores delectamur inventionis poeticae facetiis, contentionibus, quae inter mores hominum et fortunam fiunt, in quam homines incidunt,

aliis alius hominis consiliis, quae inter se pugnant, et iis ornamentis minutioribus, quae praeter *οἰονομίαν* sive descriptionem ad fabulae alicujus delectationem adveniunt. Ita spectando detinemur, donec omnis res fabulae ad summam perturbationem accesserit. Hic dum stupemus, quid de consiliis, quid de fortunis hominum fiat, repente vel agnitione vel inopinato aliquo casu negotium exitum suum invenit. Quae *περιπέτειαι* vel *ἀνατροχισμοίς*, quas Aristoteles (de arte poet. c. X) dicit, eo verisimiliores erant, quo magis eae cum Graeciae, quae tum temporis erat, statu congruebant. „Graecia multitudo erat minutarum civitatum, quae aliae ab aliis sejunctae et ad oras et in insulis dispersae fuerunt. Semper navigabatur, non raro praedones maritimi erant, qui etiam homines venarentur, quos pretio venales proponerent. Ita ingenui liberi rapi poterant, aut propter jus patribus concessum expositi et praeter spem vivi servati ad parentes redibant. His omnibus fit, ut in comoediis palliatis parentes et liberi, fratres et sorores saepe amissi redeant, quo subsidio comoediae ad exitum veniunt, sicuti eo tragoediae prius ad exitum venerant.“ (Schlegel de literis et arte scenica T. I p. 375.)

Quare in descriptione fabularum Terentius sibi constituit, nihil praeter verisimilia ad quodque argumentum explicandum adhibens, et suo merito laudem ab hac parte invenit.

Terentius exemplaris sui, nisi omnes, plerasque certe virtutes adaequavit.

Testimonia veterum de Menandro, quum ipsi de ejus operibus non judicare possimus, plura sunt, Quintiliani (inst. or. X, I p. 221), Plutarchi (de comparatione Aristophanis et Menandri p. 853 ed. Steph. Symp. VIII, 3 p. 712 B) et Anthologiae Palatinae (I p. 413. II p. 63). Sed nemo brevius et ad rem nostram aptius summam horum judiciorum sententiam collegit, quam Fridericus Schlegelius, qui eum *philosophum novae Comoediae* (de Diotima in F. Schleg. Opp. T. IV p. 99), et Propertius, qui *mundum Menandrum* (Eleg. IV, 5, 43) eum dicit. Schlegelius quum philosophum novae Comoediae Menandrum dicit, eo indicasse videtur, Menandrum mores animosque hominum et probe novisse, et scientiae suae in comoediis argumenta edidisse. Schlegelii laudatio ad inventionem, Propertii laudatio ad eloquentiam spectat. „Mundum Menandrum“ eum intelligo, qui facete et eleganter sensa et inventa sua declaraverit. Utraque laus Terentio quoque debetur.

Meretrices, adolescentes, senes patres, matres familias, servi, milites, lenones et parasiti sunt, quorum ad mentem designandam Terentius in comoediis suis contulit.

E meretricibus Glycerium novimus in Andria, Thaidem in Eunucho, in Heauton timorumeno Bacchidem et Antiphilam,

alteram Bacchidem in Hecyra. Ipse Terentius certis verbis ingenia et mores meretricum qui fuerint, nos docuit:

„Quae dùm foris sunt, nil videtur mūdus,
Nec magis compositum quicquam, nec magis elegans:
Quae cum amatore suo cū cenant, ligūrrunt.
Harūm videre inlūviem, sordes, inopiam;
Quam inhonestae solae sīnt domi atque avidae cibi;
Quo pacto ex jure hesterno panem atrūm vorent;
Nosse omnia haec salūti est adulescētulis.“

Eun. V, 4, 12. Sed id ibi de una Thaidis domo statuitur, impetiosae et inter omnes meretrices, quot in Terentio adumbratas habemus, avidissimae mulieris. Plerumque etiam meretricum ingenia meliora et erant et habebantur. Nam Atheniensibus hoc genus hominum non ita despectui fuit, uti id nunc nobis est. Athenienses mulieres non ita arte erudiri solebant, quemadmodum nostrae nostra aetate erudiri solent. Puellae si in matrimonium petebantur, propter necessitatem saepius, quam animi causa petitae sunt. Matrimonia ita inita delectationis non multum habere poterant, eaque tutius in consuetudine aliquarum amicarum quaerebatur. Hae amicae, quae feminae peregrinae et pauperes et libertinae esse solebant, quamvis nullam morum gravitatem prae se ferrent, nihilo magis tamen feminae nequam erant (A. G. Schlegel I. L. T. I p. 366 et Frider. Schlegel de animis mulierum, quomodo a Graecis poetis expressi sint, in Opp. T. IV p. 86 sqq. et de Diotima ib. p. 99). Quare Glycerii et Antiphilae (Heaut. II, 2, 33 sqq. II, 3) mores tales exhibentur, qui ne ingenuas quidem puellas dedecant, sed eadem virgines erant „bene ac pudice eductae, ignarae artis meretriciae“ (Heaut. I, 3, 14), et mox a liberis parentibus agnoscebantur, atamen et ipsa Bacchis „potens, procax, magnifica, sumtuosa, nobilis“ eas causas morum suorum Heaut. II, 3 dicit, quae leviter eam excusent. Altera Bacchis, quae in Hecyra est, nisi laudabiles, certe non valde improbandos suos sensus in actu V, sc. 3, v. 53 illius fabulae exponit.

Adolescentes etiam in Terentio, quamquam in eo orbis quo actiones concluduntur, non ita amplus est, eam morum animorumque varietatem praebent, quae hujus aetatis propria est. Plerumque in custodia durorum et avarorum patrum sunt, qui propter avaritiam in rebus uxoris, quas filios inire jubent, non tam animi filiorum, quam utilitatis rationem habent. Cum hac patrum mente filii diurno tempore, intra quod vita eorum a Comici nobis exhibetur, configere solent, de alio et a patrum rationibus discrepante amore solliciti. Patres ut decipiant, cum servis conjurant filii, sed repente aut agnitione aut inopinato aliquo casu aut res aut animi corriguntur. Pamphili, Chaerae, Cli-

niae amicae in Andria, in Eunuchō, in Heauton timorūmeno cives Atticae esse reperiuntur, „Thais patri se commendat in clientelam et fidem, Phaedriae Thais tota fit.“ Una Bacchis a Clitiphone spernitur, qui Archonidi filiam in matrimonium ducit, quae parentibus magis placet, Bacchis Hecyrae sua sponte amicum matrimonio tradit.

„Aetas annorum LXV est etiam Comicatorum senum.“ Varro testatur fragm. p. 368, „neque ab ea aetate mores abhorrent, quos Comici eorum fingunt. Sunt senes morosi, difficiles, avari, „ini-qui in omnes adulescentes iudices, qui aequum esse censent, filios jam a pueris ilico nasci senes, neque illarum adfines esse rerum, quas fert adulescentia. Ex sua libidine moderantur, nunc quae est, non quae olim fuit. Ubi adhiberunt plus paulo, sua quae narrant facinora!“ Ita Clitipho in Heauton timorūmeno I, 3 Chremetem, patrem senem, adumbrat. Senes erant, qui, in mediocritate aliqua fortunarum constituti, quas parsimoniae debebant, aegre ferebant, nisi filii ejusdem utilitatis rationem habere vellent. Quare jam inde ab Aristophanis aetate (Aristophanis nubes) seniles animi cum juvenilibus discordantes in instrumento rei Comicae erant. Nimiae in adolescentem filium facilitatis unus Micio in Adelphis fingitur.

Matres familias, quarum animos Terentius diligentius expresserit, duas Sostratas habemus, in Heauton timorūmeno alteram, alteram in Hecyra; in eadem Hecyra est quoque Myrrha, postremum Nausistrata est in Phormione. Sostratis ipso nomine (σωζω) indicari creditur sedulae esse mulieres, quae rem familiarem diligenter curent; utraque marito summa obedientia servit, ipsarum levis penes maritum auctoritas est, spernantur potius et parvi habentur. Contra Nausistrata femina est imperiosi animi, quae facile irascitur, non opum immemor, quas conjugii e domo sua attulerit. Myrrha mediocritatis alicujus in moribus est, non ita jacens auctoritate, uti illae, tamen neque ita, uti haec, imperio valet. Caeterum Graeci nec pietatem noverunt, qua equites medii aevi venustis feminis corpore et mente sua serviebant, neque amorem cum ardente venerationis sensu conjunctum.

Iudaei nostrae Comoediae servi sunt Graecae Comoediae. Iudaei quemadmodum nunc a nostris Comici non raro mores tribuunt, qui in omnibus reliquis, praeter Iudaeos, abominabiles videantur, ita servorum quoque a Graecis Comici et qui eos imitantur, saepe is animus fingitur, quem, nisi ipsi, quibus affingitur, omni propemodum et civili et humano jure caruissent, vix ferre possemus. Ita vero quum leges civiles vix iis homines esse permitterent, aequum esse videbatur, nec humanas ab iis virtutes expectare, et per

Græcos Comicos omni iis calliditate abuti licebat, ut herum fallerent, heriles filios ut corrumperent. Humiliter sentiendi rationem in scena corpore referebant actione æque humili, nunc in metu ad terram usque corpore depresso, nunc in lætitia immo- dice erecto, nunc tota longitudine sua porrecto, quum nuntium aliquem, de quo celabantur, intercipere vellent. Ita formam servilem fere expressam videmus in iis editionibus, quæ cum personarum figuris aeri incisus ex Ms. codice Bibliothecæ Vaticanæ Urbini a. MDCCXXXVI et Romæ Cocquelinii opera a MDCCCLXVII prodierunt. Hodie si quis nostrorum pœtarum similes mores eorum fingere vellet, qui similem nunc nostræ rei familiari operam præbent, is multum erraret de eo, quod interest inter nostræ et Græcæ vitæ rationem. Ipse Terentius servos quodammodo excusare voluisse videtur in Phorm. I, 2.

Inter reliquas personas, quæ in comoediis inter se similes constanter fingi solent, milites sunt. Ejusmodi militem Thrasonem in Eunucho habemus. Gloriosus est, magnus aliquis propter res ab ipso gestas, in amore sibi non invenustus esse videtur, regibus quantum in deliciis fuerit, aliorum invidiam et petulantiam quomodo calliditate et salse dictis represserit, narrat; plenus minarum, sed nihil efficiens, imbellem, ignavum, stolidum omnibusque se deridendum præbet, cujus nihil quicquam, præterquam pecunia, expetatur. Hi quoque mores ad rerum veritatem prudenter adumbrati sunt. Etiam in Darii, Persarum regis, exercitu Græci milites stipendia merebant, quum ab Alexandro oppugnaretur. Post quoque in Asiam Græci militatum abibant, „rem et belli gloriam armis reperturi“ (Heaut. I, 1, 60), et Seleucidis, regibus Syriæ, (Plaut. mil. glor. IV, 1, 2) vires suas dicabant. Ex hac militia debilitatos eos Asiatica luxuria rediisse credibile est, quare pœtæ Comici ridendos eos populo ad spectaculum proponebant, quemadmodum in veritate vitæ ab Atheniensibus nasutis rideri solebant.

„Leno sum, fateor, pernicious communitis adulescentium,
Perjurus, pestis“

Sannionem Terentius prædicantem fecit in Adelphis II, 1, 34—35, itaque breviter, sed ad veritatem vitam lenonum, qualis fuerit, descripsit. Avaritia et perfidia præcipue inter mores *μαστοροπῶν* sive *προσγωγῶν*, quos Xenophon in Symposio c. IV dicit, fuerunt. Plautus in Pseudoli act. I sc. 3, 31 non multo secus Ballionem lenonem de se confitentem fecit:

„nam si sacrificem summo Iovi,

Atque in manibus exta teneam, ut porriciam, interea loci
Si lucri quid detur, potius rem divinam deseram.“

In Psa ejusdem pœtæ act. III sc. 3, 4 servus Dordalum lenonem præter sordidiora convicia, quæ reficeo, ita alloquitur:

„Impûre, inhoneste, injûre, illex, labés popli,
Pecúniæ accipiter, avide atque invidæ,
Procâx, rapax, trahâx: trecentis vâribus
Tuas impuritias tráloqui nemó potest.“

Nec tantum lenones viri sunt, sed etiam lenæ feminae. Ad has Syram in Hecyra et illas anus quodammodo pertinere censeam, quæ, in rebus puellarum internuntia, multo tamen minus nequam ingenio a Terentio exhibentur.

Lenonum et parasitorum naturæ ad nostros sensus maxime incommode accidant; tamen neque hæc a veritate rerum Atheniensium abhorrent. Etiam huc referri possit, quod F. A. Wolfius in scholiis ad Horatii sermonum I, 1 observavit, Græcæ et Romanæ reipublicæ libertatem non tantum virtutum, sed etiam vitiorum feracissimam fuisse, eaque ad summum et immane aliquod magnitudinis fastigium auxisse. Quare avaritiæ ea exempla in antiquitate exstitisse, quorum vix hodie simile quid Londini et Parisiis reperiatur. Parasitus in Athenaci Deipnosophist. I, VI (p. 236 F. ed Casauboni): „In foro, inquit, si quem virum parum sapientem, sed divitem conspicio, illico ad eum sum: quodsi quid pecuniosus dixerit, laudibus id effero, et miror, quasi de sermone ejus lactans: tum alius alio ad coenam discedinus, cibum ad alienum: ibi grata multa assentatorem statim dicere oportet, aut foras ejicitur.“ Is locus ab Enpolidæ poëta petitus est, non multam ille a Gnathonis disciplina diversus, quæ in Eunucho II, 2 exponitur.

Hic fere orbis est, intra quem mores personarum a Terentio et reliquis poëtis novæ Comoediæ continentur. „Athenac, ubi plerumque rem agi simulabant, caput erat parvi territorii, urbs nostris urbibus nec solo suo neque celebritate hominum comparanda. Aequabilitas liberæ reipublicæ non repentina aliqua fortunarum inaequalitate ordines disjungebat; ultra modum civilem nobilis nemo superabat, omnes vero cives erant, vel pauperiores vel divitiores, qui nullum aliud negotium plerumque facessabant, præterquam quod rem suam familiarem curabant. Itaque in Attica Comoediâ fere non ea oppositio est, quæ consuetudinis et scientiæ dissimilitudine fit, intra mediocritatem quamdam continetur, civilis aliquid et, si ita dicere licet, oppidani habet, quod iis displicet, qui in Comoediâ aulae mores et exquisitam regalium urbium vel elegantiam vel nequitiam requirunt.“ (Schlegel de re scenica I, 365 sqq.)

Nec solum bene inventa est a Terentio notatio morum, sed etiam bene declarata. Primum ipsa nomina personarum etiam origine sua quale ingenium fuerit ad spectaculum propositorum hominum significant, quod Donatus ad Adclph. I, 1, 1 annotavit: „Nomina personarum, in comoediis dumtaxat, habere de-

bent rationem et etymologiam. Etenim absurdum est, Comicum aperte argumenta confingere: vel nomen personae incongruum dare, vel officium, quod sit a nomine diversum. Hinc servus fidelis Parmeno: infidelis, vel Syrus vel Geta: miles, Thraso vel Polemon: juvenis, Pamphilus: matrona, Myrrha: et puer ab odore Storax: vel a ludo et a gesticulatione, Circus: et item similia, in quibus summum poëtae vitium est, si quid e contrario repugnans contrarium diversumque protulerit, nisi per ἀντιρροσιν nomen imposuerit joculariter, ut Misargyrides in Plauto dicitur trapezita, et fere hoc modo apud alios a poëtis nomina componuntur describenda per ἀντιρροσιν, quod designat Storax. " Sed hunc morem Terentius non praeter alios poëtas Comicos observavit, ipsius ingenio debetur artificium, quo e paucissimis verbis alicujus mentem elucentem fecit. Thais, quum ab irato Thrasone reprehenderetur, quod coram ipso alium amatorem ante oculos ei adduxerit, quid cum illo egerit, cum eo cur se clam subduxerit? nihil respondet (Eunuch. IV, 7, 26), praeterquam: *Lubuit*. Unum vocabulum est, sed haec brevitatis dicendi artificium est, quo nullam utilium inveniri potuerit ad simulatam meretricis superbiam, qua metum suum ab inimico celare et militi imponere vult, pingendam. Donatus vere addidit: „Superbum est et meretricium verbum.“ In Heauton timoruneno Bacchis est, meretrix potens, procar, magnifica, sumtuosa, nobilis. Ea apud Chremetem coenavit. Postridie mane Chremes id Menedemo, vicino suo, factum esse narrat (Heaut. III, 1, 46 sqq.), et a Menedemo interrogatus: „Estne ea intus?“

Sensit, inquit Chremes, namque unam ei cenam atque ejus comitibus

Dedit; quod si iterum mihi sit danda, actum siet.

Nam, ut alia omittam, pytissando modo mihi

Quid vini absumsit! sic hoc, dicens, asperum

Pater, hoc est, aliud lenius, sodés, vide.

Relévi dolia omnia, omnes serias.

Omnis sollicitos habui, atque haec una nox.

Nonne his verbis prurientem mulieris superbiam ante oculos nostros positam conspicimus? et

pytissando modo mihi

Quid vini absumsit! sic hoc, dicens, asperum,

Pater, hoc est, aliud lenius, sodés, vide

verba quum legimus, annon meretricem libidinoso corpore se jactantem videre putamus? Metum servilem quomodo melius aliquis poëta imitari potuerit, quam Thaidis opprobrio, quod Pythiae ancillae objicit (Eun. V, 1, 1—2):

Pergin', scelesta, mécum perplexé loqui?

„Scio — néscio — abiit — áudivi — ego non ádfui.“

In eadem fabula act. V, 5, 9—10 servus prae metu prius se excusat ad dominum:

Ere, primum te arbitrári, id quod res ést, velim,

Quicquid huíus factum 'st, culpa non factúm 'st mea,

post domino, quid sit, quaerenti:

récte sane, respondet, intérogasti: opórtuit

Rem praénarrasse me. —

Est timidorum naturae, quod, dum pavent, et peccatum suum omni modo dicere nolunt, ipso pavore suo se peccasse indicant, et poenam in se contrahunt, quam ut a se amoverent, tantopere studebant. Quid ad legentium animos gratius possit accidere, quam mens hilaris, qua Pamphilus filius seni patri, mediocriter avaro, consobrinum defunctum non multum divitiarum reliquisse nuntiat (Hec. III, 5, 10). Nam consobrinum voluptati obsequentem fuisse,

ét qui sic sunt, háut multum heredém juvant,

Sibi vero hanc laudém relinquunt: vixit, dum vixit, bene.

Haec hilaritas loquentis juvenis et securitas defuncti consobrini, quae a dicente adumbratur, quo acrius ea cum diligente cura superstitis senis contendit, eo facilius risum movet legentium. Indulgentium patrum debiles animi, quibus pro peccato magno paulum supplicii satis est, qui fieri potuerit, ut verbis aptius referantur, quam Heaut. IV, 6, 19 Menedemi verbis:

Ne séntiat, me sénsisse, atque aegré ferat

filius. En! patriae potestatis lepidum exemplum, quod nobis sititur, quum peccanti filio non tantum pater non irasci audeat, sed ipse insuper de ira timeat peccantis filii. Ipsa verborum contentio, ex instituto a poëta inepte facta, patris ineptum animum imitatur, et eo magis ridiculi sensum in legentis animo excitat.

Ipsa numero aliquando poëta, dicentium animi quomodo affecti fuerint, significare voluisse videtur. Andriae III, 1, 22:

Nunc huíus periclo fit, ego in portu návigo.

Numerus hujus versus non firmo gradu incedens ad exitum pervenit, sed levi pede saliens decurrit, qui rhythmus utilissimus est ad animum effingendum, qui post magnam curam laeta securitate residit. Eunuchi II, 2, 25—26:

Concúrrunt laeti mi óbviám cuppédiarii ómnes.

Cetárii, lamí, coquí, fartóres, piscatóres

ipsi versus leves pedibus cursum suum accelerare videntur, ad

expectationem opificum exprimentam, ad quam erecti accurrerint. In Heauton timorūmeno II, 2, 81:

Vis amare: vis potiri: vis quod des illi, effici

verba sunt, quibus Syrus servus stultitiam herilis filii vituperat, qua frui quidem audaciae commodis, sed nihil audere velit, ipseque numerus malignam vultus irrisionem imitatus esse videtur, qua ad haec verba servum cavillatum esse verisimile est. Simile quid etiam in Adelphis III, 4, 21:

Persuāsit nox, amor, vinum, adulescētia

et in aliis versibus inesse videtur.

Ex facilius imprimis cognosci potest, inter Plauti et Terentii ingenia et aetates quid intersit. „Ille audacter et fortiter descriptione imaginum, graviter lineamentis pingens; Terentius Attica elegantia, simpliciter, ut vix imitari possis, et subtili colorum temperatione dicens, apti sunt, Plautus quidem senatui virorum militarium et civitati hominum rusticorum, qui cum victore Zamensi fuerunt Terentius aetati, qua philosophia et luxuria devictae Graeciae victores et dominos domare coepit.“ Parum opus est, hoc, quod inter Plautum et Terentium Johannes Müller (II. XXIV rerum imprimis in Europa gestarum I p. 177) interesse decessit, exemplis confirmare, ita intelligentibus apparet. Iejuniora si quibus Terentii poemata videantur, non jejunitas ea est, sed subtilitas dicendi. Quid facilius esse possit ea viae monstratione, quam Adelph. IV, 2, 34 cf. c. IV, 6 habemus? Quae ratio melior inveniri possit, quam ea, qua in Hec. III, 4, 16 sqq. herus servum suum a se ablegat, ut ab incommodo speculatore liberetur, et qui lepos magis natus cogitari possit, quam is, quo Parmeno Hec. V, 3 *ob rem nullam* se ab hero in arcem missum esse queritur? In omni Terentii opere non ea quidem dicacitas est, qua singuli Plauti loci modo confertim exuberant, modo destituti frigent, exquisitioris iudicii lectorem aliquando offendunt, sed urbanum facetiarum genus, quod, in omni sermone aequabiliter fusum, Attico suo sale eruditos animos exhilarat. Iuvat praeterea lectorem Terentius eo descriptionis fabularum suarum artificio, quo efficitur, ut contrarias hominum voluntates saepe cum rebus suis confligentes videamus. Ita Laches in Eunuchō V, 5 summa securitate animi ex rure suo in urbem redit, et dum felicitate sua triumphat, ex sua quiete repente in turbulentissimas res, a servo de filii periculo certior factus, conjicitur.

„Talis hominibus fuit oratio, qualis vita“ (Senec. epist. 114) Igitur a populo agros colente et bellicosō, inter quem literarum amor primum excitabatur, linguam vix expectare licet ita limatam, qualem in Ciceronis et eorum scriptorum libris repe-

rimus, qui aurea aetate scripserunt, sed Romanorum seruo tum temporis fere is erat, quem Catonis liber de re rustica refert, qui suppari aetate scriptus est. Ipsius Scipionis Africani Aemiliani, quem Terentio familiariter usum esse supra diximus, locus aliquis ex oratione quadam, contra legem iudicariam Tib. Gracchi habita, exstat. Is locus est in Aurelii Macrobiani Saturnal. l. II c. X p. 362 ed. Bip., ubi ita legitur: „*Docentur praestigias inhonestas: cum cinaedulis et sambuca psalterioque eunt in ludum histrionum: discunt cantare: quae majores nostri ingenuis probro ducier voluerunt. Funt, inquam, in ludum saltatorium inter cinaedos virgines puerique ingenui. Haec quum mihi quisquam narrabat, non poteram animum inducere, ea liberos suos homines nobiles docere: sed, quum ductus sum in ludum saltatorium, plus modicus fidius in eo ludo vidi pueris virginibusque quingentis. In his unum (quo me reipublicae maxime misertum est) puerum bullatum, petitoris filium, non minorem annis duodecim, cum crotalis saltare: quam saltationem impudicus servulus honeste saltare non posset.*“ Est haec oratio eadem ferme vocabulorum suppellectili conscripta, qua Cicero quoque ejusque aetas orationes suas conscribere solebant. Unum verbum ducier est, quod antiquitatem aliquam redoleat; in reliquis nihil est, quod non idem in Ciceronis quoque scriptis legi possit: idque, quod de his reliquiis oratoriis statuimus, summam quoque de oratione Terentii statui possit. Utitur ille quidem durioribus aliquando et minus politis dicendi formis, quas propter aetatis suae rationem vix vitare posset, sed nihilo minus ex Attice scriptis, quae convertere solitus est, Attice sentire et sensa sua etiam eo, quod tum erat, orationis instrumento urbane dicere didicerat ita, ut elegantiae laudem et meruerit et inter Romanos etiam posterae aetatis invenerit (Cic. Epp. ad Att. VII, 3 p. 299 ed. Bip.). Proprietatem dicendi Servius ad Aen. I, 410 in Terentio laudat, id est, dicendi genus ita emendatum, ut nulla res nisi suo vocabulo designaretur. Ipsi Graecae originis aliqua vestigia nobis reperisse videmur in ea dicendi ratione, quae apud Terentium frequentissima est, cujusque exemplum habemus Adelp. V, 2, 20: *Illum, ut vivat, optant pro ille ut vivat, optant.* Quo genere dicendi Attici usi sunt, quum dicerent *Ἰηρόνῳην φασίν, ὅτι τρικέφαλος ἦν*, de qua forma interpretes videantur ad Greg. Cor. p. 127 sq. ed. Schaef. Quodsi verum est, quod Quintilianus (inst. or. VIII, 3 p. 76 ed. Bip.) censet, autumare verbum vetustum esse: Terentius quidem (Heaut. prol. v. 19) eo usus est.

Maxime de versibus nunc nostris hominibus Terentius displiceat, de quibus proximo loco eum excusabimus.

Denique poetam esse novimus, qui, nisi legentes praejudicatas aliquas opiniones ad lectionem attulerint, numquam non delectet: in quo, quod reprehendi possit, ut inveniamus, sagacitate opus est, qua abutamur; ut, quum nova Atticorum Comoedia semel interierit, si quisquam Latinorum fuit, qui de damno facto nos consolari posset, Terentius is poeta fuerit.

DE
Versu
chici, sen
bocorum
versu ut
Dedicatione
nive meri
Phasel
Ait fu
Negue
Negus
Opus fu
Et hoc
Negue
Rhadum
Propriet
Eti inte
Cometa
Lopente
Anastri
Titi hae
Ait phae
Tuo stati
Tuo mib
Et inde t
Horum tu
Fuerit an
Simal ser
Negue a
Siti ene f
Niviano
Sed hae p
Sunt quid
Genale Ca
Hae exme
Sae riqpa